

Ջրեզամփոփեալմեր սրբբազան ովշունց հարց,
Ջրեզ սիրտքս ննչեն, շրթուք կրկնեն մշտաբար՝

Ո՛հ Հայաստան, Հայաստան...

Եւ ուխտ Վոլկայ, Գանգես, Ուրալ եւ ալիք,

Վոսթոր եւ Սեն... ընդ մեզ նեծեն ցաւալիք

Ո՛հ Հայաստան, Հայաստան...

Եւ նեծեցեն ընդ մեզ, աւանդ, յաւիտեան...

Փոքոց հանի, ի դող մատանց անկաւ քնար,

Եւ յարտասուաց ինչ ոչ տեսի յայն խաւար,

Բայց հառաջմանց ողբակից նեշտ լըւայ ձայն,

Ո՛հ Հայաստան, Հայաստան :

ԽՈՐԷՆ Վ. ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ.

Մեր գաղղիացի ընթերցողացմէ շատեր շատ անգամ աղաչեցին որ հայ բնագրին բարգմանութիւնն ալ դնեմք, որով իրենք ալ կարենան մեր բանաստեղծութեանը գաղափար մը ունենալ: Այս անգամ իրենց խնդիրքը կատարեմք, խոստանալով որ երբեմն երբեմն բնագրին դիմացը բարգմանութիւնն ալ դնեմք, որուն միմիայն արդիւնքը՝ երկու լեզուաց ոգւոյն տալիս չափ հաւասարութիւնը պիտի ըլլայ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅՈՑ

Թուղթ Վահանայ Արշարունոյ, Տեսուն Միքայելի Վ. Չամչեան, Միսիքարեան Վեկեկոյ.
(Շարադարութիւն. Տես. Գ. Տարի. էջ 242.)

Եկոր ստոնք ամենը մեկդի բողոք, այդ մարդուն մեկ հարցում մը ընեմ. (աճապա) եղեր է ժամանակ որ Հռոմայու Սուրբ ժողովը զՀայոց եկեղեցին ուղղափառ (տեյի) ճանչցեր է: Պիտի դառնայ իր գրածին պէս ըսէ (քի). « (Պէլի), շատ « ժամանակ այդպէս ճանչցեր է, (լաքին) Ֆլո- « րենցայու ժողովքին (պերի), որ 419 տարի է, « այդ ճանաչումը չունի, (զերէ) այսպէս կըզրէ: « Մինչեւ հիմա Հայոց կողմանէ ինչ յայտարար- « ութիւն կամ սեր միաբանութեան ցրցուցին « Հռոմայու արքային. ոչ մեկ եպիսկոպոս մը, ոչ

Souffle sacré de nos pères, nous t'avons recueilli;
Nos cœurs retentissent d'amers soupirs et nos lèvres
avidés t'invoquent :

O Arménie! Arménie!

Et les torrents du Volga, du Gange, de l'Oural et les
flots des océans,

Le Bosphore et la Seine..... gémissent avec nous de
douleur :

O Arménie! Arménie!

Et ils gémiront avec nous, hélas! éternellement....

J'ai soupiré et ma harpe s'est échappée de mes mains
tremblantes;

Mes yeux se sont voilés sous des torrents de pleurs;

Mais à mes sanglots j'ai entendu de douces voix répondre :

O Arménie! Arménie!

CORÈNE V. CALFA.

Plusieurs de nos lecteurs français nous ont souvent prié de publier, avec le texte arménien, une traduction qui leur permit d'avoir une idée de notre poésie. Nous nous conformons aujourd'hui à ce désir. De temps à autre nous donnerons ainsi en regard du texte une traduction française dont tout le mérite sera d'être aussi exacte, aussi littérale que possible, en égard au génie des deux langues.

L'ÉGLISE ARMÉNIENNE.

Lettre intitulée Vahan Archarouni,
parle R. P. Tchamitchian, Mékhitariste de Venise.

(Suite. Voir 3me année, page 242.)

Allons! laissons tout cela de côté, et je vais adresser à cet homme une question: Y a-t-il jamais eu un temps où Rome ait reconnu comme orthodoxe l'Église arménienne? Il me répondra, comme dans ses écrits: « Oui, longtemps Rome « l'a considérée comme telle, et c'est là l'opinion « qu'elle en avait encore il y a quatre cent dix- « neuf ans, lors du concile de Florence; car voici « ce qu'il dit à ce sujet: Depuis lors jusqu'à « aujourd'hui, quelle preuve de leur affection, « quel témoignage de leur union les Arméniens

« մեկ մուրախաս) քահանայ մը եւ ոչ մեկ սիրոյ
 « բուրք մը կրցան գրել (մասն 17). եւ այսպէս
 « բոլորովին քակուեցաւ ի միաբանութենէ սուրբ
 « Եկեղեցւոյն Հոռմայ, եւ Հոռմայու արքուն ալ
 « Հայոց ուղղափառութիւնը չի ճանչնար. սնոր
 « համար Հայոց ազգը մոլորեալ եւ հերետիկոս
 « կրօնաւորի : » Ես ալ իր խօսքին գալով կրպա-
 տասխանեմ. Դիցուք թէ Ֆլորենցայու ժողովին
 (պէրի) չի ճանչնար Հայոց ուղղափառութիւնը.
 (յաքին) Հայոց դաւանութիւնը՝ սկսեալ ի սուրբ
 Լուսաւորչէն մինչեւ ի Ֆլորենցայու ժողովը ինչ-
 պէս էր նէ՝ անկեց մինչեւ ցօրս ցայս տակաւին
 նոյն է, եւ յամենեկեղեցական գրոց մերոց յայտնի
 է, եւ Հայոց Եկեղեցւոյն թշնամիներն ալ չեն կրը-
 նար (ինքեար) ընել, (գերե) կրպարտաւորին ցոյց
 տալ Հայոց դաւանութեան եւ վարդապետութեան
 փոփոխութիւնը, որ մինչեւ յաւիտեան չեն կրնար.
 որովհետեւ Հայոց Եկեղեցին միշտ նոյն ճշմար-
 տութիւնը կրդաւանէր եւ կրդաւանի՝ որ ինչ կա-
 բողիկէ Եկեղեցին Քրիստոսի : Ուրեմն եթէ Հոռ-
 մայու արքուն ասկեց յառաջ կը ճանաչէր Հայոց
 ուղղափառան ըլլալը, կը հետեւի որ զնոյն սկզբնա-
 կան ճանաչումը ունակապէս մինչեւ ցայսօր ունի,
 եւ չէ հարկ ներգործութեամբ ամեն օր ամեն
 (սահար) մեր ուղղափառութիւնը ճանչնալ : (Ձերե)
 եթէ Հոռմ (խեչ մը) ժամանակ չճանչնայ կամ
 միտք չբերէ զՖռանկարզները կամ զՆեմցիները
 թէ ուղղափառ են, միթէ այնքան ժամանակ հերե-
 տիկոս եւ մոլորեան (մի) կրօնաւորին այն քրիս-
 տոնեաները : Ապա բանձր տգիտութեամբ եւ
 հոգւով ատելութեան կը գրէ. « Միթէ չէր կրնար
 ապացուցութեամբ իմանալ ազգին ուղղափառ
 ըլլալը : » Ուստի կը հարցընեն իրեն. կրնա՞ր մի
 իմանալ, եթէ չէր կրնար մի : Եթէ կրնար իմա-
 նալ, ապա Հոռմայու արքունը պարտաւոր է.
 (գերեմ) իր պարտքը չէ ճանչցեր եւ չէ կատարեր.
 (գերե) իր խօսքին (կեօրե) Ֆլորենցայու ժողովքէն
 (պէրի), որ 419 տարի է, եւ մանաւանդ ԺԳ Գրի-
 գոր պապէն (պէրի) որ 257 տարի է, հետամուտ
 չէ եղեր կարգաւորեալ միջոցներու որ իմանայ
 եւ ճանաչէ Հայոց ուղղափառութիւնը եւ թշնա-
 միներուն ստութիւնը : Ապա թէ չէ կրցեր իմանալ
 վասն պակասութեան յարմար միջոցաց, ապա
 Հոռմայու ատեանը (հախսըզ) է եւ անիրաւ դա-
 տաստան ըրած ըլլայ, որ մոլորական կը համարի
 զմեզ, ինչպէս այդ գոյեճիկն կըսէ թէ « Միշտ հեր-
 ձուածող կանուանէ զՀայերը. » եւ թէ « Յայտնի
 է Հայոց հերետիկոսութիւնը Հոռմայու (քօրեին)

« ont-ils donné au siège de Rome? Pas un évêque
 « pas un prêtre, pas même une lettre amicale
 « qu'ils aient daigné envoyer à cette assemblée;
 « ainsi ils se sont détachés de l'union de l'Eglise
 « romaine, et le siège de Rome n'a plus reconnu
 « leur orthodoxie; c'est là ce qui a fait considérer
 « la nation arménienne comme égarée et hérétique. »
 « Mais à cela je répondrai : J'admets que
 depuis le concile de Florence, Rome n'ait plus
 reconnu l'orthodoxie de l'Eglise arménienne;
 mais la profession de foi des Arméniens depuis
 saint Grégoire l'Illuminateur, est encore aujour-
 d'hui la même. C'est là un fait bien prouvé par
 nos livres ecclésiastiques, et que d'ailleurs les
 ennemis mêmes de l'Eglise arménienne ne peuvent
 nier; il leur faudrait pour cela démontrer les
 changements survenus dans notre profession de
 foi et dans nos dogmes, ce qui leur est impossible,
 attendu que l'Eglise arménienne a toujours pro-
 fessé et professe encore les mêmes vérités, les
 vérités reconnues par l'Eglise universelle du
 Christ. Donc, si jusqu'à cette époque, Rome a
 admis l'orthodoxie des Arméniens, il en résulte
 naturellement que jusqu'à aujourd'hui elle a dû
 conserver la même opinion, et il n'est pas néces-
 saire, tous les jours et à toute heure, de constater
 cette orthodoxie. Car, si pendant un certain temps,
 Rome ne reconnaissait pas ou voulait oublier
 l'orthodoxie des Français ou des Autrichiens, il
 faudrait donc, pendant tout ce temps, considérer
 ces chrétiens comme égarés et hérétiques? C'est
 donc par une ignorance crasse et dans un esprit
 de haine qu'il écrit : « Rome pouvait-elle se con-
 « vaincre par des preuves de l'orthodoxie de l'Eglise
 « arménienne? » Je vous le demande : le pouvait-
 elle ou non? Si elle le pouvait, Rome est coupable
 pour avoir méconnu son devoir et ne l'avoir pas
 rempli; car d'après ses propres paroles, depuis le
 concile de Florence, il y a quatre cent dix-neuf ans,
 et surtout depuis le pape Grégoire XIII, il y a
 deux cent trente-sept ans, elle n'a pas cherché
 les moyens propres à lui faire découvrir et recon-
 naître l'orthodoxie des Arméniens et les men-
 songes de leurs ennemis. Si au contraire, les
 moyens de la constater lui ont manqué, Rome
 serait dans son tort et porterait un jugement témé-
 raire en nous considérant comme égarés, ainsi
 que le dit ce propagandiste, car à l'entendre :

մէջը. եւ ինչ ծուռ կարծիք ունեցաւ նե՛ր ամենն ալ դատաւարտեալ է զատ զատ ժողովքներով : »

Իսկ թէ վասն պէս պէս քաղաքական պատճառի՝ Հայոց կողմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ կամ բողոք ջխրկուիլը ոչ կրնայ զնոյն միաբանութիւնը քակել եւ ոչ զսկզբնական ճանաչումը Հոռոմայու աւրել. (գերե) պակասութիւնը չկրնար պատճառել զայդպիսի ներգործութիւններ, մանաւանդ զի ծուռ եւ մուրաբդութիւն է՝ առնուլ զոչ պատճառն ի տեղի պատճառի : Ապա կրմնայ ըսել՝ թէ արդո՞ւն Հոռոմայու իր սկզբնական ճանաչմամբը որ ուղղափառ ճանցքեր է զՀայոց եկեղեցին, ունակաբար զնոյն ճանաչումն ունի տակաւին, եւ ուղղափառ գիտէ զմեզ. իսկ հակառակորդաց զուր բամբասանօքը ոչ մեր եկեղեցին հերետիկոս կրլլայ, եւ ոչ Հոռոմայու ճանաչումը իխտիզայ) կրնէ փոխվիլ : Ապա թէ գոյե՞ցնոց զբաժներուն Հոռոմ մօտիկ ընելու ըլլայ նե, ամեն օր իւր ճանաչումը պիտի փոխէ. (գերե) անոնք ամեն օր նորենոր զրպարտութիւններ (իճատ) կրնեն, եւ անդադար ի Հոռոմ կրգրեն :

Իսկ այն որ կրգրէ թէ « Հայոց (հախին) մեր ըսածները երէ պարզ զրպարտութիւն ըլլար նե, Հոռոմայու ատեանը չէր կրնար (մի) վերահաս ըլլալ, » որ ըսել կուգէ թէ որովհետեւ վերահաս չէ եղեր, ուրեմն զրպարտութիւն չէ, այլ ճշմարիտ եւ ստույգ : Ահա այս ասութիւնս ալ խաբէական ոճ է եւ սուտ դրութիւն. (գերե) վերահաս չըլլալ՝ որ պատճառ չէ իրենց խօսքին ճշմարտութեան՝ պատճառ (տեյի) կրբերէ ծուռ հետեւութեամբ :

Երրորդ մասին կրգրէ այսպէս. « Ի՞նչպէս կրնայ « զրուցել թէ ուղղափառ հաւատք եւ ողջամիտ « վարդապետութիւնն ի սուրբ Լուսաւորչէն մին- « չեւ հիմա հաստատուն ունիմք, որ Դաշանց « բողոքը բոլորովին հերքած են Քաղկեդոնի « ժողովքին (պերի), եւ մանաւանդ 449 տարին « (պերի), որ է Ֆլորենցայու ընդհանուր ժողովին « (պերի), հիմնովին քակուեցան ի միաբանու- « ընէն եկեղեցւոյ, եւ լսածիս (կէօրե) այս միջոց- « ներուս մեջ (պիլե) ուրացեր են ատ դաշինքը

« Rome traite sans cesse les Arméniens d'hérétiques; l'hérésie des Arméniens est évidente aux yeux de la cour de Rome, et toutes les opinions de leur Église sont erronées et ont été condamnées par des conciles particuliers. »

Donc, si pour différentes causes politiques, les Arméniens n'ont envoyé au concile ni évêque, ni prêtre, ni même une lettre, cette mesure ne peut détruire en rien leur union religieuse ni altérer l'opinion primitive de Rome à leur égard; car d'une simple abstention ne peuvent résulter de semblables conséquences; prendre pour cause ce qui ne l'est pas réellement est d'ailleurs un argument complètement faux et erroné. Donc, si dans le principe, Rome a reconnu l'orthodoxie de l'Église arménienne, son opinion ne saurait être changée, et aujourd'hui encore elle doit nous reconnaître orthodoxes; les calomnies de nos adversaires ne pouvant rendre notre Église hérétique ni nécessiter un changement dans l'opinion de Rome. Mais si Rome voulait prêter l'oreille à tout ce que disent les propagandistes, il lui faudrait tous les jours changer d'avis, car ils ne cessent d'inventer tous les jours de nouvelles calomnies et d'en écrire à Rome.

Quant à ces mots : « Si toutes nos assertions sur les Arméniens étaient de pures calomnies, la cour de Rome ne pourrait-elle le comprendre? » il veut dire par là qu'elle n'en a pas jugé ainsi et que dès lors ce ne sont pas des calomnies, mais bien des choses vraies et dont on ne saurait douter. Autre manière de dire, encore erronée et trompeuse, autre raisonnement entièrement défectueux; car de ce que Rome n'a pas compris la fausseté de leurs paroles, il n'est pas à dire pour cela qu'elles soient vraies; cette conséquence fautive est donc encore la suite d'un faux raisonnement.

Dans la troisième partie, voici ce qu'il écrit : « Comment peut-il dire « depuis saint Grégoire « l'Illuminateur nous possédons dans toute leur « pureté et notre orthodoxie et nos dogmes saints », « quand depuis le concile de Chalcédoine ils ont « renoncé au *Contrat*, et que surtout depuis « quatre cent dix-neuf ans, c'est-à-dire depuis « le concile de Florence, ils se sont séparés entiè- « rement de l'union de l'Église et, d'après ce que « j'ai entendu dire, ils ont même, dans cet inter-

« սուրբ Լուսաւորչին, ու չենք ճանչնար ըսեր
 « են : » Կրտսեանս (իրքիքեալ) կրնէ յայտնի
 ստութիւն խօսիլ, մինչեւ զի չինայիր երէ միմեանց
 ներհակ կեյանեն ըսած խօսքերը : Դաշանց բուրբը
 Հայոց ազգը ի սկզբանէ անտի կընդունի, եւ այս
 յայտնի է, եւ իսպարի կարօտ չէ : Կրմնայ ապա
 որ ինքը (պէյան) ընէ՝ քէ այս ինչ կամ այն ինչ ազ-
 գային ժողովի մէջ հերքեցին եւ չենք ընդունիր
 ըսին : Եւ որովհետեւ չիկրնար ցոյց տալ, (զերէ)
 Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետները եւ պատմիչ-
 ները զայն Դաշանց բուրբը միշտ իբրեւ ընդու-
 նելի (տէյի) կըյիշատակեն, Սուրբ Մովսէս Խո-
 րենացին ի հինգերորդ դարուն, Սուրբ Եղիշէ
 վարդապետ ի հինգերորդ դարուն, Յովհաննէս
 կաթողիկոս ի տասներորդ դարուն, Ստեփանոս
 Ասողիկ ի տասներորդ դարուն, Սուրբ Ներսէս
 Շնորհալի հայրապետն յերկուտասան դարուն
 ի Վիպասանութեան խրում, երանելին Գրիգոր
 կաթողիկոս Տղայ կոչեցեալ՝ յերկուտասան դա-
 րուն՝ ի բուրբն որ առ Արեւելեան վարդապետս,
 Վանական վարդապետ յերկուտասան դարուն
 ի ճառս հարցմանց ասէ. « Զորեքին սոքա Քրիս-
 տոսի արեամբն ի մեղան խառնեալ՝ գրեցան եղ-
 բարի : » Վարդան վարդապետ յերեքտասան
 դարուն ասէ. « Եղին դաշն ուխտից կալ եւ մնալ
 ի վերայ միմեանց. զգիր ուխտին ասեն ի գրելն
 բացեալ յահաւոր խորհուրդն : » Կիրակոս վար-
 դապետ յերեքտասան դարուն. « Գրի ի ճառըն-
 տիրս, քէ սուրբն Տրդատ եւ Գրիգոր եւ Կոստան-
 դիանոս եւ Սեղբեստրոս դաշինս ղեկին, կտակս
 գրեին, երդմունս անլուծանելի երդնուին ի վերայ
 միմեանց ի կեալ եւ ի մեռանել յազգէ յազգ մինչեւ
 յաւիտեան. (ի գով. Լուս.) : Եւ Կոստանդին կաթո-
 ղիկոս հնգեւտասան դարուն գրէ. « Զորութեամբ
 « սուրբ Հոգւոյն, ըստ օրինակին որով սուրբն
 « Գրիգոր եւ սուրբն Սեղբեստրոս միաբանեցան,
 « միաբանեցէ Աստուած եւ զմեզ ի խաղաղու-
 « րին եւ ի սէր եւ ի բարեկամութիւն. որպէս եւ
 « ինքնակալն Կոստանդիանոս եւ մեր ինքնակալ
 « Տրդատ արարին միաբանութիւն, եւ եղին դա-
 « շինս ի մէջ իւրեանց, այսպէս եւ դուք հաստա-
 « տեցէք զգործս նոցա : »

Միքայել կաթողիկոս վեշտասան դարուն գրէ.
 « Յատուշում քղբիաղաչեցաք ինդրելով զհաս-
 « տատեսչիք եւ նորոգեսչիք զկոնդակն մեր զոր
 « երբեմն ամենեւջանիկ եւ բարեյիշատակապէս
 « Սեղբեստրոս եւ սուրբն Կոստանդիանոս եւ
 « արքային մերում Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի

« valle, renié ce contrat de saint Grégoire. »
 Voyez : il ne craint même pas de mentir et au point
 de ne pas voir qu'il se contredit. La nation armé-
 nienne a toujours admis le *Contrat*, et il n'est pas
 nécessaire de le prouver. Il lui reste, à lui, à nous
 dire dans quelle assemblée nationale les Armé-
 niens ont refusé de le reconnaître et l'ont rejeté;
 ce qu'il ne saurait faire, car les ecclésiastiques et
 les historiens arméniens ont toujours cité ce
 contrat comme admis, ainsi : au cinquième siècle,
 saint Moïse de Khoren et saint Élysée; au dixième,
 Jean Catholicos et Étienne Assoghig; au douzième,
 le saint patriarche Nersès le Gracieux, dans son
 épopée; le bienheureux patriarche Grégoire sur-
 nommé l'Enfant dans son encyclique aux prêtres
 d'Orient, et le docteur Vanagan dans son discours :
 « Mes frères, tous quatre ont mêlé dans l'encre
 du sang de Notre-Seigneur, et ils en ont signé
 le pacte de leur alliance fraternelle. » Au treizième
 siècle le docteur Vartan dit : « Ils ont conclu un
 traité; ils ont juré de rester fidèles les uns aux
 autres et, dit-on, ils ont signé leur serment par le
 terrible mystère. » Le docteur Guiragos également
 au treizième siècle, dit aussi : « Il est écrit dan-
 les légendes, que les saints Tiridate, Grégoire,
 Constantin et Sylvestre concluaient des traités, écri-
 vaient des conventions, jurant sur leurs personnes
 de vivre et de mourir toujours fidèles à leurs ser-
 ments jusqu'à la fin des siècles. » Et au quinzième
 siècle, le patriarche Constantin écrit : « A l'exemple
 « des saints Grégoire et Sylvestre, qui s'unirent
 « par la puissance du Saint-Esprit, que Dieu nous
 « unisse en paix, en amitié et en amour; de
 « même que l'empereur Constantin et notre em-
 « pereur Tiridate ont fait alliance et ont conclu
 « entre eux des traités, de même, vous aussi,
 « reconnaissez et affermissez leurs œuvres. »

Et le patriarche Michel, au seizième siècle :
 « Dans notre précédente lettre, nous vous avons
 « prié d'affermir et de renouveler notre bulle, que
 « jadis le pape bienheureux et d'heureuse mé-
 « moire, Sylvestre, et saint Constantin, ont donnée
 « à notre roi et à saint Grégoire I, notre premier

« առաջնոյ պատրիարքի եւ կաթողիկոսի մերոյ.
« զոր եւ աղաչեմ, հաստատեցէք եւ առ մեզ ու-
« ղարկեցէք¹ : »

Եւ այս բուղբն զրեւելն մինչեւ հիմա (տահա) 259 տարի է. ապա յայտնի սուտ է որ կրսէ թէ Քաղկեդոնի ժողովքեն, եւ մանաւանդ Ֆլորենցայեն (պերի) Լուսաւորջին Դաշանց բուղբը (ինքեար) կրնեն : Անա լատին քարոզիչ հայրն Կրաւինա իր պատմութեան մէջը կը գրէ այսպէս. « Ամենայն պատմիչք (Հայոց) միաբան աւանդեն » երէ ի մէջ Կոստանդիանոսի, Սեղբեստրոսի եւ Տրդատայ (եւ Գրիգորի) հաստատեցաւ բարեկամութիւն եւ սէր ընտելութեան. » (մասն Ա, գլ. 8) : Ո՞ր բողոքն որ (տահա) 128 տարի է որ այն Դաշանց բուղբը Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսը իր ձեռամբը ի մէջ սուրբ արքունի Էջմիածնի օրինակեց, եւ ի ձեռն նուիրակի իւրոյ Տեառն Աստուածատուր արքեպիսկոպոսին Ստամպոլ խրկեց որ Ագաթանգեղոսին հետ տպուի, եւ հրամանաւ Տեառն Սահակայ արքեպիսկոպոսին որ պատրիարք էր Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղեմի արքունոցն. եւ (խտեկով) զխաւորաց ազգին՝ Ագաթանգեղոսի հետ տպուեցաւ, եւ անա ամեն տեղ կը գտնուի : Ապա կամ զխոմսին չեն կարդացեր Հայոց գիրքերը եւ (խապար) չունի, կամ նախանձով խապաւ կուրացեալ է եւ յայտնի գրուածները չտեսներ. (գերե) ամենեւին սուտ է որ կը գրէ թէ Քաղկեդոնի ժողովքեն (պերի) բոլորովին հերքած են, կամ թէ Ֆլորենցայու ժողովքեն (պերի) այն միաբանութիւնն որ Դաշանց բողոքն եղեր էր՝ հիմնովին քակուեցաւ : Ասոր պէս սուտ է այն խօսքը թէ « Այս օրերս ուրացաւ ազգը զայն դաշինքը, ու չենք ճանչնար ըսին : »

Նաեւ ինքն իրեն ներհակ եւ հակասական կը խօսի. մէյնը կրսէ թէ Քաղկեդոնի ժողովքեն (պերի)

¹ Ինչպէս որ ուրիշ անգամ եւս ցուցուցեր ենք եւ աւելի ընդարձակ կերպով պիտի հաստատենք քիչ ժամանակէն, Դաշանց բողոքն խնդիրն երեք մաս կրամնուի ըստ ինքեան, եւ արտք իրարմէ աղէկ զանազանելու է. այսինքն Ա, սուրբ Լուսաւորջին եւ Տրդատայ Հոռմ երբայլ. Բ, անոնց Կոստանդիանոսի ու սրբոյն Սեղբեստրոսի հետ բարեկամական դաշնակցութիւն մը ընելը. Գ, հիմա գտնուած Դաշանց բողոքն վաւերական ըլլալը՝ իբրեւ այն դաշնակցութեան հարազատ բնագիր : Արդ յայտնի ըսն է որ մեք, ինչպէս եւ ամենայն պատմագիր որ վատահորիւն ունի մեր հին պատմարանից հաւատարմութեանը վրայ, առաջին երկու խնդիրներուն հակառակելու իրաւունք չունիմք. բայց երրորդ մասը ամենեւին ընդունելի չլինար ըլլալ՝ ոչ մեզ եւ ոչ ուրիշներուն, քակտեալ Զամբեան վարդապետին այս խօսքերը, եւ մեր ազգին մէջէն ուրիշ քանի մը վերջին ժամանակաց պատմիչներուն ու կաթողիկոսներուն գրուածքներն ասոր ներհակը կշանան պնդել միամտութեամբ : Գ. Վ. Ա.

« patriarche et catholicos; nous vous prions au-
« jourd'hui de l'approuver et de nous la ren-
« voyer (1). »

Or cette lettre date de deux cent cinquante-neuf ans; donc il ment d'une manière évidente quand il dit que depuis le concile de Chalcédoine, et surtout depuis celui de Florence, les Arméniens renient le traité de saint Grégoire. Voici ce qu'écrit encore à ce sujet, dans son Histoire, le Père Gravina, missionnaire latin: « Tous les historiens arméniens rapportent unanimement qu'entre Constantin, Sylvestre, Tiridate, (et Grégoire) fut conclu un traité d'amitié et d'alliance fraternelle. » (1re part., ch. VIII). Que répondre à cela? En outre, il y a à peine cent vingt-huit ans, le patriarche Alexandre a copié ce traité de sa propre main, à Edchmiadzin, et l'a fait porter à Constantinople, par son légat, l'archevêque Dieudonné, pour y être imprimé avec Agathange; et par les ordres d'Isaac, archevêque de Constantinople et de Jérusalem, comme aussi sur la demande des notables de la nation, il a été imprimé avec Agathange et on peut le trouver partout. Donc: ou il n'a pas lu les livres des Arméniens, et il n'en a pas la moindre connaissance, ou il faut qu'il soit bien aveuglé par l'envie pour ne pas voir ce qu'ils prouvent clairement, à savoir: qu'il est faux de dire, comme il l'avance, que depuis le concile de Chalcédoine les Arméniens aient renié entièrement le traité, ou que depuis le concile de Florence, cette union, conclue par le traité, ait été complètement détruite. Il n'est pas moins faux de dire comme il l'avance: « Ces jours derniers la nation arménienne a renié ce traité et a déclaré ne le reconnaître en rien. »

Il ne voit pas non plus qu'il se contredit de nouveau. Ainsi, tantôt il prétend que depuis le concile de Chal-

(1) Ainsi que nous l'avons fait voir ailleurs et que nous nous proposons de le démontrer sous peu plus amplement, la question de la lettre du traité se divise en trois parties qu'il faut bien distinguer entre elles: 1° Le voyage à Rome de saint Grégoire l'Illuminateur et du roi Tiridate. 2° Le traité d'alliance conclu entre eux d'une part et l'empereur Constantin et saint Sylvestre de l'autre. 3° L'authenticité de l'écrit que nous possédons aujourd'hui comme original de ce traité. Or il est évident que nous, pas plus que tous les écrivains qui ont foi dans la véracité de nos historiens, n'avons le droit de mettre en doute les deux premières parties; mais la troisième ne peut-être admise ni par nous ni par qui que ce soit, malgré les paroles du Père Tchamchian, malgré les écrits de quelques historiens et prélats arméniens de nos jours, qui s'efforcent bénévolement de prouver cette authenticité.

հերքած են. որ 1420 տարի է. մեյմալ կրսէ քէ Ֆլորենցայու ժողովքին ժամանակը բոլորովին քակուեցան ի միաբանութենէ եկեղեցւոյ՝ այն Դաշանց բուղըը ջընդունելովնին. ապա եւ Դաղ-կեղունի ժողովքէն մինչեւ ի Ֆլորենցայու ժողովը, որ 387 տարի կրնէ, (օլտուղի հայ) կրնդունին եղեր այն բուղըը. որով եկեղեցւոյ հետ միաբան են եղեր. (գերէ) իր ըսածին (կերէ), այն Դաշանց բուղըն է որ ուղղափառ կրկացուցանէ մեր ազգը, եւ միաբան ընդ կաթողիկէ եկեղեցւոյ : Եւ յետոյ կըղառնայ իր ըսածներուն ներհակ կըզրէ քէ « Լսեցի որ այս օրերս (պիլէ ինքեար են) ըրեր : Եւ ահա իր ըսածէն կերելի քէ այն բուղըը մինչեւ հիմա եղածին չափ կընդունին եղեր. (գերէ) երէ չէին բնաւ ընդուներ նէ, (ինքեար) ըրածնին ինչ էր :

Ձայս եւս աղէկ գիտնան Հայոց եկեղեցւոյն բշխմաները, որ զայն բուղըը եւ (սենեար) Հայոց ազգը (ինքեար) ջըներ, եւ այն դաշինքէն եւ պայմանէն բնաւ (վազ) չի գար. այդ անկարելի եւ (խապիլսիզ) բան է. Հայոց ազգը իրենց (ախմախ) խելքովը եւ (քերքիպովը) չիվարուիր, եւ ազատութիւնը չի կորսուցըններ¹ :

Այս տեղը պէտք է Դաշանց բղքին վրայօք կարճ ի կարճոյ խօսիլ, որ երէ չգիտցողներ ալ կան նէ՝ անոնք այլ գիտնան : Ահա երբ սուրբ Լուսաւորիչն Խորվիրապէն հանեցին եւ Տրդատ քագաւորը եւ բոլոր իշխանքը եւ ժողովուրդըը Քրիստոսի հաւատացին, ամենքը միաբան սուրբ Լուսաւորիչը Ղայսերի խրկեցին որ կարգ առնէ, եւ զայ Հայոց ազգը մկրտէ եւ լուսաւորէ : Իսկ Ղայսերիի Յունաց մետրապօլիտ Ղեւոնդիոս հայրապետը երբոր սուրբ Լուսաւորիչը Հայոց աշխարհին վրայ արքեպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրեց, այս պայմանը հաստատեց սուրբ Լուսաւորիչին հետ՝ քէ ինչպէս դու նախ եւ յետոյ այս արոտէն կարգ առիր, կաթողիկոս ձեռնադրուեցար, այսպէս քեզնէ (սօնկրա) քո յաջորդներդ որ Հայոց ազգին

cédoine, c'est-à-dire depuis quatorze cent vingt ans, les Arméniens ont renié le traité, et tantôt que c'est au concile de Florence qu'ils ont été complètement retranchés de l'union de l'Église, pour avoir refusé de l'accepter. Donc depuis le concile de Chalcédoine jusqu'au concile de Florence, c'est-à-dire pendant trois cent quatre-vingt-sept ans, ils l'acceptaient d'une manière quelconque, et par conséquent ils étaient unis à l'Église universelle. Puis, plus loin, il écrit le contraire de ce qu'il a avancé : « J'ai ouï dire, même ces jours derniers, qu'ils l'ont renié. » Et de ces paroles on doit conclure que jusqu'à aujourd'hui il a été accepté d'une manière quelconque; car dans le cas contraire, à quoi bon le renier?

Que les ennemis de l'Église arménienne sachent bien que la nation arménienne est loin de renier ce traité, et qu'il est impossible qu'elle cherche à s'en défaire. La nation arménienne ne prend pas pour règle de conduite leurs manières et leur petitesse d'esprit; elle ne veut pas perdre sa liberté (1).

Je dois ici dire quelques mots de ce traité, afin de le faire connaître aux personnes qui pourraient ignorer en quoi il consiste. Quand on retira saint Grégoire du souterrain, le roi Tiridate, ses ministres, le peuple, tous se convertirent à la foi. C'est alors que saint Grégoire fut envoyé à Césarée, pour y être sacré, et à son retour en Arménie, pouvoir baptiser et enseigner la nation. Le métropolitain Léontius, en ordonnant saint Grégoire archevêque et patriarche de l'Arménie, conclut avec lui le traité suivant : « De même que vous êtes le premier qui avez reçu l'ordination et avez été sacré patriarche; de même aussi, vos successeurs, pour se faire nommer patriarches, viendront dans à jamais immuable. » Et puisque, à cette époque, notre ville afin d'y être sacrés, et cette loi restera

¹ Այս մտքով հասկընալու է իրացընէ ալ բոլոր այն դաշնակցութեան ու բարեկամութեան յարաբերութիւններն որ առնեն առնեն եղեր են Հայոց եւ ուրիշ ազգաց մէջ, եւ ոչ քէ այնու դիտաւորութեամբ զոր հռովմէականք կախանցեն, եւ ի լուսաւորչականաց քանի մը միամիտներ շուկէ շիտակ առնելով կհաւատան : Հայոց ազգը իր ազատութիւնը չկորսընցընէր, վասն զի այն ազատութիւնը յառաքելական սահմանադրութեանց ունի. ապա քէ ոչ, այսինքն քէ որ ուրիշ պատրիարքական արոտէ մը ընդունած ըլլայ իր ազատութիւնը, ձվ կընայ երաշխաւոր ըլլալ քէ պիտի չկորսընցընէ կամ քէ անկարելի է որ կորսընցընէ :

(1) C'est vraiment ainsi qu'il faut comprendre les relations de ce traité, ainsi comme alliances contractées de temps à autre par les Arméniens avec les autres nations, et non pas d'après l'interprétation que les Romains veulent donner à ces actes et qu'admettent encore quelques Arméniens trop simples. La nation arménienne ne veut pas perdre sa liberté, car elle la tient des institutions apostoliques; s'il en était autrement, c'est-à-dire si elle l'avait obtenue d'un siège patriarchal quelconque, qui pourrait garantir qu'elle ne la perdrait pas ou qu'elle ne serait pas au moins exposée à la perdre?

կաթողիկոս պիտի նստին՝ հոս գան, եւ ասկեց ձեռնադրուին առնեն, եւ այս օրենքս հաստատուն մնայ մինչեւ յաւիտեան : Եւ (չիւնքի) այն ժամանակը Ղայսերիու Հայրապետական արքոպ Սնտիոքայ պատրիարքութեան տակն էր, եւ անոր մետրապօլիտութեանց մէկն էր, ուստի մեր Հայոց կաթողիկոսութիւնը ինքնագլուխ հայրապետութիւն չէր, այլ Ղայսերիու Յունաց մետրապօլիտին տակն մէկ արքեպիսկոպոսութիւն մըն էր. եւ այսպէս Սնտիոքայ պատրիարքութեան իշխանութեանը տակը կը սեպուէր : Եւ այս պատճառի համար է որ մինչեւ հիմա Ղայսերիու Յունաց մետրապօլիտները իրենց գաւազանագրքին մէջը կը կոչուին մետրապօլիտ Հայաստանի :

Իսկ Տրդատ քազաւորը եւ սուրբ Լուսաւորիչը բազում իշխանօք եւ զօրօք երբոր Հռոմ գացին, Կոստանդիանոս քազաւորին եւ Սեդրեստրոս հայրապետին հետ սեր եւ միաբանութիւն ըրին, սուրբ Սեդրեստրոս հայրապետը Սպանիացոց եւ Իտալիացոց եւ այլոց շրջակայ ազգաց եպիսկոպոսները Հռոմ կանչեց, մեծ ժողով գումարեց, եւ այնպէս գտուրբ Լուսաւորիչը ձեռնադրեց ինքնագլուխ կաթողիկոս եւ պատրիարք ամենայն Հայոց եւ հրամանահան հօգոր ամենայն արեւելեան միջաշխարհին, եւ ազատ եւ անկախ ըրաւ Կեսարիայու արքունէն որ նոր նստող կաթողիկոսները իր ազգին եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուին առնուն : Նաեւ Վրաց եւ Աղուանից ազգին կաթողիկոսներն ալ Հայոց հայրապետը ձեռնադրէ, եւ մշտնջենաւոր արտօնութիւն եւ իրաւաբանութիւն ունենայ, եւ Հայոց կաթողիկոսական արքուն համապատիւ ըլլայ Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքու եւ Երուսաղեմի պատրիարքական արքոպոս. եւ Հայոց ազգէն ուր եւ գտնուի նէ՝ անոնց իշխե, եւ անոր կապածը ուրիշ պատրիարք կամ կաթողիկոս չկրնայ արձակել : Եւ այս պայմանը եւ դաշինքը մինչեւ ի կատարած աշխարհի հաստատուն մնալու համար՝ սկիւն բերին (օրբան), Քրիստոսի արիւնէն (միւրեքեպին) մէջը կաթեցուցին, եւ անով (սենեա) եւ պայմանագիր գրեցին, եւ ով որ ան ուխտը եւ դաշինքը արել ուզէ նէ, մատնիչ Յուդայի, եւ Քրիստոսը խաչը հանող քահանայից եւ Հրէից պատիժը ժառանգէ (տէյի) սարսափելի անեծք կարդացին ¹ :

¹ Բովանդակ այս պատմութեան հիմունքը Դաշանց քրդոյն մէջի առասպելական խօսքերն են, ինչպէս որ յայտնի է ուշադրութեամբ ընթերցողին. ասկեց ետքը եկած խօսքերն ալ նոյն անհիմն դաշնագրին ուժովը գրուած են : Բայց մենք անոնց ընդարձակ ներքուք ուրիշ առնել չողո՞ւմ ենք : Գ. Վ. Ա.

le patriarcat de Césarée relevait du patriarcat d'Antioche dont il était une des dépendances, le nôtre se trouvait être, non pas indépendant mais bien un évêché relevant du métropolitain grec de Césarée, et en outre, sous la juridiction du patriarcat d'Antioche. Voilà pourquoi jusqu'à ce jour, dans l'énumération de ses titres, le métropolitain grec de Césarée compte encore celui de métropolitain de l'Arménie.

Quand le roi Tiridate et le saint Illuminateur arrivèrent à Rome, accompagnés de plusieurs princes et escortés de troupes, ils contractèrent amitié et alliance avec l'empereur Constantin et le pontife Sylvestre. Le pape manda à Rome les évêques d'Espagne, d'Italie et des autres nations voisines, convoqua un grand concile et sacra publiquement saint Grégoire patriarche et catholicos indépendant de tous les Arméniens, et chef puissant et absolu de tout le centre de l'Orient. Il le déclara de même indépendant du siège de Césarée, ordonnant que le nouveau patriarche serait sacré par les évêques de la nation. En outre, le pontife des Arméniens devait sacrer les patriarches des Géorgiens et des Aghouans (Albaniens), et on lui reconnaissait des privilèges et des droits immuables : « Le siège patriarcal des Arméniens jouira des mêmes honneurs et privilèges que ceux d'Alexandrie, d'Antioche et de Jérusalem ; il sera le chef suprême de tous les Arméniens du monde entier, et tout ce qu'il aura lié, un autre catholicos ne pourra le délier. » Et pour que les clauses et conditions de ce traité eussent leur exécution jusqu'à la fin des siècles, on apporta un calice, on versa quelques gouttes du sang de Jésus-Christ, et c'est avec ce sang qu'a été signé le traité. Et on y ajouta : « Que quiconque violera ce pacte et ce traité hérite du châtiment de Judas, le traître, et des Juifs qui ont crucifié Jésus-Christ », et de terribles imprécations furent prononcées. »

¹ Toute cette histoire repose sur les contes introduits dans ce traité, comme peut s'en convaincre facilement tout lecteur attentif. Les paroles suivantes reposant sur le même traité n'ont pas plus de fondement ; c'est ce que nous nous réservons de montrer amplement ailleurs, en en prouvant la fausseté.